

”לפני החוק” לקפקא

מאת

ישראל בר כוכב*

”שאלו אותו אחת משתי השאלות הגורליות, לאן והאחרת, הגרועה יותר, תהיה, לשם מה”.

(ז'וזה סראמאגו "שנת מותו של ריקרדו רייש").

”האדם הוא יצור חי שכל חייו מתמצים בחתירה אל המטרה, שכנראה לא תושג לעולם, אבל עצם התנועה אל המטרה הנכספת היא האדם-חייו והגדרתו.”
(ליאונרדו דה וינצ'י).

א. הקדמה

ב. ”לפני החוק”

א. הקדמה

יצירותיו של פרנץ קפקא מזכירות חלומות (סיוטים). אלה גם אלה עוסקות בשאלות החיים הגדולות. כחלומות מהווה יצירתו הספרותית מסע התבוננות על החיים, על האהבה ועל המוות. לכל אורך יצירתו ניצבת השאלה על משמעות החיים, או כמו שמנסח זאת הסופר הפורטוגזי בן זמננו, ז'וזה סראמאגו בספרו "שנת מותו של ריקרדו רייש": "שאלו אותו אחת משתי השאלות הגורליות, לאן והאחרת, הגרועה יותר, תהיה, לשם מה”.

התשובות שהיה משיב קפקא, ושאותן ניתן להסיק מעיון ביצירתו, יהיו כדלקמן: לאן? לשום מקום. על השאלה השנייה, לשם מה? היה משיב: אין תשובה. תהליך היצירה לעצמו מהווה גם הוא סוג של תשובה לאותן שאלות. החיים מתנהלים במעין מבוכים חסרי מוצא, שרירותיים ונטולי משמעות, ולכן לא נותר אלא לקונן. לפיכך, מעשה הכתיבה אינו אלא קינה, בבחינת מה שטבע קונפוציוס ב"מאמרות" שלו:

* ישראל בר כוכב (ברקובסקי), פסיכותרפיסט ומשורר, מרצה לפסיכולוגיה וכתיבה יוצרת באוניברסיטה העברית בירושלים ובמכללת סמינר הקיבוצים, מרצה אורח בתוכנית לתואר שני בכתיבה ספרותית באוניברסיטת בן גוריון. זכה בפרסים ספרותיים שונים כולל בפרס היצירה מטעם ראש הממשלה לשנת התשל"ו. מחבר תשעה ספרים, שיריו תורגמו לשלוש עשרה לשונות.

"כשהציפור נוטה למות קולה הוגה נכאים", החיים מתנהלים בצל המוות וחוסר המוצא, ומכאן שמה שהולם את תיאורם הוא אלגי, הרקוויאם הגדול של הגורל. פרנץ קפקא הולך בעקבותיו של הפילוסוף הסיני הגדול, ג'ואנג דזה: "החכם הולך לאורו של התוהו ובוהולאורה של החשכה". כלומר, האתיקה כמו הפואטיקה מקורן התוהו ובוהו שהוא המצב היסודי, שממנו תיתכן בריאה או ייתכן סדר. המחזוריות בין תוהו לבריאה הוא אולי חוק הקיום והבסיס לתהליך היצירה בכללו, והיצירה הקפקאית מהווה אחת האילוסטרציות הבולטות לכך.

שעה שבמלכות החלום תוהה ה"נפש" על שאלות החיים הגדולות, ובעיקר על פשר החיים, מתנהל תהליך דומה ביצירה הספרותית.

כפי שאמר גיתה: "השיא הרוחני של האדם הוא התימהון". כלומר, אותו הרהור או הפלגה של הדמיון היוצר על אודות תופעות החיים. באותו הקשר מזכיר הרמב"ם ב"מורה נבוכים": "זו האפשרות היא מכוח הדמיון", אולי בעקבות דבריו של אחד ממוריו הרוחניים, אריסטו, שהטעים אף הוא: "לעולם לא חושבת הנפש אלא באמצעות הדימוי". מבחינה זו, היצירה הקפקאית הותירה את רישומה המובהק במחזור הדם של הספרות העולמית ("הגלגול", "המשפט", "לפני החוק", "היומנים", וכו'), באותו אופן שעליו התנבא הסופר עצמו: "כגרזן קרח לבקוע בתוכנו אגם קפוא". זאת, על אף שלאורך יצירתו כולה נמנע הסופר בדקדקנות, שלא לומר: בצייקנות, מהבאת דימויים למכביר, אלא שיצירתו כולה הפכה למשל על המצב האנושי.

הבסיס לתהליך הקפקאי, שאותותיו ניכרים בכל אחת מיצירותיו, החל ב"גלגול" וגומר ביצירות "המשפטיות" המפורסמות, ביניהן "המשפט", יסודו **תהייה, חלום**. המבוך חסר הפשר שבו מתנהלים החיים בצל "הטירה" או "הדין", או: המקום שאליו אין להיכנס. הדרך אל החוק חסומה (או אסורה), כשם שאסורה הכניסה לדביר הקודש. מהות העניין בפולחן. החיים עצמם הם הפולחן, ששיאו התמורה או ההתמרה, טרנספורמציה טרנסנדנטלית, מטמורפוזה או אף אפתיאוזזה: מציאת המטפיזי בעולם המציאות, הגעגועים אל הרוחני, שמכוחו זוכים החיים לייחודם. ומה שעולה מיצירתו של קפקא הוא עולם מסויט, שרירותי וחסר רליגיוזיות, זולת פחד ואשמה קמאיים.

עם אבדן הרליגיוזיות כלפי הטבע והחיים, במוותם של הקדושה, הייחוד והתום, שבים החיים עצמם אל תוהו ובוהו. באופן אקטואלי ניכר תהליך זה בעצם ימינו אלה בעולם הכלכלי שהוא הבסיס לקיום עצמו: חור שחור, חומר אפל שבולע אל תוכו כמו בתוך סיוט קפקאי את מה שבני אדם טרחו עליו במשך שנות דור: דמים היו לדמים. כמה אקטואלית נעשתה עכשיו תמיהתו של החכם הגדול פו דזה, הידוע יותר במערב כקונפוציוס. משנשאל מה מדהים אותו בבני אדם, ענה: "הם מאבדים את בריאותם כדי לצבור כסף, ואז הם מאבדים את כספם כדי להציל את בריאותם, בשל מחשבות על העתיד הם מאבדים את ההווה וכך אינם חיים לא למען ההווה ולא למען העתיד ובה בשעה שהם חיים כאילו לעולם לא ימותו, הם מתים כאילו מעולם לא חיו". תשובה זו עשויה לשמש כאחד המפתחות להבנת התוהו ובוהו ולהבנת המשל הקפקאי בדרך הניגוד (מה שמתכנה במתמטיקה: הוכחה בדרך השלילה).

הכפר הגלובלי הפך למבוך של מטריאליזם קפיטליסטי. בני אדם המירו את נפשם, את רוחם, את הטוהר והתום במצליחנות עסקית בכל מחיר. כך נוצרה העקירה או הגלות ממשאבי הנפש שמעמידה את האדם בפני גורל של מבוי סתום, קפקאי. המשבר הכלכלי הגדול שאנו חווים עתה אינו אלא אחת מבבואותיו. כאמור, משאבר הילד – התום, הרליגיוזיות, הקשר הבלתי אמצעי לטבע – מתחולל האסון ובא יום הדין.

ומכאן הדחיקה אל מבוך שרירותי "מעוות שלא יתקון", דחיקה של האדם אל מעין "יום דין" חסר פשר, אל ז'רגון משפטי שמשתרר על החוויה שהיא לב החיים. מקורה בהרגשת חטא קדמון, בתעוועי המצפון המייסר. עקבות החטא הקדום אבדו אבל הדהודיו שרירים וקיימים והם שדוחפים את האדם אל "המשפט", הם שדוחפים אותו לרבוץ אל נוכח שער החוק (ליתן דין).

תפישת זו מוצאת את תקפותה גם בדברי קפקא: "האושר נובע מכך שהעונש שציפינו לו הגיע", או במקום אחר הוא אומר: "השירה היא הצעקה של האוהב לאהוביו מעבר לתהום של הרגע". משפט מרעיד ביופיו ומשקף ודאי את מלאכת היצירה של קפקא עצמו.

במרכז הסיפור הקצר "לפני החוק" (שמהווה גם את גרעינו של "המשפט") לא ניצבת שאלת המוסר או מקומו של הצדק במרחב הקיום האנושי, מערכת המשפט והצדק מוצגת כניסיון התארגנות או הגנה מפני ההתפוררות והכאוס. מערכת זו היא בעת ובעונה אחת האילוסטרציה למאמץ האנושי להציב מגן מפני התוהו ובוהו, אך הופך למלכודת שרירותית שבתוכה מפרפר הנידון, כלומר מי שנולד. וכך ב"לפני החוק", כמו ביצירות אחרות של קפקא, נחשפים בתוך המבוכים הנפתלים: השרירותיות, היעדר המשמעות, החורבן המתהווה וחוסר התכלה בנוסח קהלת.

אף שמתוך יצירתו של קפקא עולה רוח ניהיליזם אקזיסטנציאלי הרי שעצם מעשה הכתיבה מהווה באותה מידה ניסיון להתמודד עם אותה רוח, שמוצאת אולי את נוסחה האחר בחוק השני של התרמודינמיקה: שהכול נע לקראת החומר האפל, אל הריק, אל ההתפוררות. מבחינה זו, ניסוח הבעיה במעשה היצירה מהווה גם את פתרונה: העלאת הדברים על הכתב כעדות על הניסיון האנושי. מעשה יצירה אינו אלא ניסיון לטוות קורי עכביש דקיקים ששומרים על איזו מידה של סדר רופף, שגם בו מתקיימים שרירותיות וחוסר פשר (כגון ההמתנה לפני שער החוק, הדיאלוגים וסופה של ההמתנה עם הזקנה והמוות).

המטמורפוזה ב"גלגול" וביצירות אחרות של קפקא אינן אלא משל על התגלגלותו של האדם "פאר היצירה" לכדי מקק, או שמה בעצם מהותו אין הוא אלא חרק, שעתידי ליתן דין לפני הגורל (החוק). הכול רופף, ניצב בפני כליה, ככתוב: "הבל הבלים, הכול הבל". אלא שניתן לשיר על כך, לספר על כך, לחפש את הטוב, את המוסרי ואת הצודק בחשכת הקיום. כאמור בדברים המצוטטים לעיל (דברי ג'ואנג דזה): "החכם הולך לאורו של התוהו ובוהו, ומחפש את האור בחשכה". קפקא כיוצר פסק שמעשה היצירה חייב לבטא את הגורל. זהו ניגון החיים: הרקוויאם. הסיפור "לפני החוק" הוא-הוא

הרקוויאם על שרירות החיים, קרום על גבי התהום הקוראת, שרק הלחש המאגי של המספר יש בכוחו להחריש לרגע את רעש המפולת.
 האם בורסות ת"א, קאק, נסד"ק, מוסקבה, שנחאי, טוקיו, פוטסי, דקס, אינן אלא אילוסטרציות אקטואליות נוספת של המבוכים הקפקאיים, חסרי המוצא?

ב. "לפני החוק"¹

מהו "משפט" החיים?

עומד הגיבור לפני שער החוק, אינו יכול להיכנס וסופו שמת לפני השער בלי שזכה לבוא בשערי החוק.

ומהו השער שלא ניתן לבוא בו (שער הדין? שער הרחמים?), שער שננעל בסופו של דבר בפני זה שימיו עברו בהמתנה עד מוות?

אותה המתנה חסרת שחר, שאינה אלא ציפיית אנוש שמהו יתרחש, שיימצא מוצא, שתימצא גאולה, אינה אלא המשל הגדול על החיים שבהם משך ההמתנה הוא כאורך הימים וסופו לפני שער נעול (המוות), ולא יימצא מוצא ולא תימצא גאולה, כי על כן הכול תפל ושרירותי. זה עולמו של קפקא, שניתן היה לפטור בנוסח פסיכואנליטי כבעיה אדיפלית. ואולם, פרשנות כזו אינה רק רדוקציוניסטית ובהכרח פשטנית (וחוקרים אמנם לא נמנעו ממנה ואף נתלו בה כמוצאי שלל רב). פרשנות פסיכואנליטית כזו עלולה להתגלות כסוג של דפלקציה, כלומר: בריחה מן ההכרה שהבעיה המוצגת על ידי פרנץ קפקא אינה מהווה בעיה פרטית, אלא מייצגת את שאלת הקיום הגדולה.

מקס ברוד, מזכירו הנאמן של קפקא וסופר בפני עצמו, הזכיר לא פעם את התנגדותו לפרשנות פסיכואנליטית על קפקא. פרשנות שאינה אלא מעשה רדוקציוניסטי המסווה את מצב הביש האנושי בהסברים הכורכים את הפסימיות ואת חוסר המוצא הקפקאי בקונפליקט שלו עם אביו האהוב-שנוא, שכלפיו מפתח הבן רגשי אשמה קשים המסבירים את אווירת העונשין השוררת ברבות מן היצירות.

הסיפור הקצר "לפני החוק" פורש לפנינו במהלך ממצה את מהלך החיים שמסתיים לכאורה ברוח פסימית גמורה, שהלוא הגיבור מצפה ששער החוק יפתח אולי לפניו; כלומר, יקרה משהו בחייו: גאולה? קשב? מפגש? זיכוי? או לפחות האפשרות להבהיר משהו. אלא שציפיותיו אינן נענות והוא מת לפני שער החוק, בבחינת "Dead End".

בסיפור זה ניתן למצוא לא רק שרירותיות אלא גם התבוננות אמיצה וחסרת אשליות בשער הסגור תמיד, ומתוך כך התבוננות באבסורד הטמון בלב החיים. הדלת הנעולה משקפת אכן את חוסר המוצא, אך מעשה היצירה שניסח אותה או ששיקף אותה בחלום, בתימהון, מזמן גם סוג של גאולה הבאה לידי ביטוי בעצם מלאכת היצירה: "לכתוב כמו

1 פרנץ קפקא לפני החוק (1993).

כלב שחופר לעצמו בור, כמו חולדה שחופרת לעצמה מחילה". במילים עצמן, ולא במה שהן מסמנות, מתחולל מעשה הכתיבה, המרד והגאולה.

קפקא מנסח את הבעיה אלא שהוא מציע דרך פתרון. הפתרון האפשרי הוא עצם מעשה הניסוח, המעשה הספרותי שאינו אלא קינה בנוסח משפטי על הקיום האנושי במבוך חסר מוצא וחסר פשר: הגיבור עומד מול השער הנעול, כלומר: מול חייו, אפשרויות ממשיות אינן נפתחות לפניו, זולת ההמתנה (למוות). השער סגור. אותו חוסר מוצא הוא האפשרות היחידה, ככל שהיא שרירותית, חסרת משמעות ואבסורדית (ובעניין זה מטעים אותנו קהלת שאין גם הבדל בין מלך לדלפון, כך או כך: "הכל הבלים, הכל הבל").

כך בשירו של חנוך לוין: "אז תשיר הזמרת אודרי מספריים אוזני הקהל שותתות דם\הסדרן משה והסדרן אפרים\לא יפתחו את הדלתות לעולם"².

קפקא מציב הנחה מנוגדת לתפישה הסינית של חיפוש הדרך (דאו). לפי תפישתו, נראה כי אין חשיבות כלל לדרך, שהרי ממילא היא מסתיימת במבוי סתום, כגורה שרירותית של נהירת החיים חסרת הפשר. ריבוי האפשרויות, בני האדם, הבירוקרטים האמונים על הסדר הטוב ויתר המערכות, אינם יותר מאשר דופליקציות של הבעיה: ריבוי שומרים ופתחים שתורמים בנוכחותם לאווירה המאגית-מיתית-ארכיטיפלית, של בעיה בתוך בעיה או של מבוך בתוך מבוך, בדומה לבובה מן המסורת הרוסית (בבושקה או מבושקה). המצב האנושי הוא מבוכי, חסר פשר וטרנסכרונוולוגי. הוא מבטא את "חוק הקיום" או "חוק החיים".

שנתיים לאחר המכתב לאב המפורסם מודה קפקא שהוא הניח לעצמו לשקוע באי שביעות רצון:

"אינני יכול להודות בכך שלדברים שהתחילו את האומללות שלי הייתה הכרחיות פנימית. אולי הייתה להם הכרחיות מסוימת, אך לא הכרחיות פנימית. הם באו אלי מעופפים כזבובים, וניתן היה לגרשם באותה מידה של קלות".

שפתו של קפקא או הנרטיב שלו מקצינים את המצב האנושי ומגדילים אותו עד לממדים מיתיים (השער, הטירה, הגורל, הגלגולים והמטמורפוזות). אלה חלומות אקטיביים המשקפים את בעיות הרליגיוזיות של האדם החילוני שהושלך אל עולם חסר פשר (ועל פני כוכב הלכת, חרקים המכונים בני אנוש, אבודים בזמן, אבודים בחלל, וחסרי משמעות" – "מופע האימים של רוקי").

לא פעם מתחבט קפקא במכתבים ובכתבים אחרים בשאלה שמא הוא אינו אלא דמון? הוא מבטא שוב ושוב אותו רגש אשם הטבוע בו, ומכאן נובעת ההידרשות גם למעשה "העמדה לדין" מכאן נובע הצורך הקמאי להשתחרר מאותה אשמה באמצעות

2 חנוך לוין "אז תשיר" גוג – גלינות שירה 2 (מאיר ויזלטיר עורך, 1974).

חיפוש מוצא או קו מילוט. אין מדובר בגורל אישי אלא בגורל הקולקטיבי שראשיתו בקיץ ובתולדות הקללה שרודפת אותו ואת הגזע האנושי, ככזה, לא בנוסח פרסונלי-פסיכודינמי אלא משום קיומו של העונש – ההליכה חסרת הפשר בדרך ללא מוצא אל המוות. ואם העונש שריר וקיים – קיימים גם האשמים. זו תפישתו של הילד בתקופה המאגית וכך חש הסופר בבגרותו את האשמה שגוררת את תחושת הדימון שלו. הוא מעמיד את גיבורו יוסף ק', ובאמצעותו – את עצמו, למשפט.

אי אפשר להפריד בין חייו לבין כתיבתו. הכתיבה היא עצם המוצא מהמצב האקזיסטנציאלי הבלתי אפשרי, גם כשהיא מבטאת חוסר מוצא גמור (מוות לפני השער הנעול). גם אם לא התכוון לכך, הוא היטיב לקלוע למה שיתרחש בעתיד הקרוב – עלייתן של אידיאולוגיות שמשמעותן היא העצמת הסבל והאבסורד האנושי: נאציזם, סטליניזם ודומיהם, ובעקבותיהם השמדה ומלחמות שגברו מיליוני קרבנות-שווא. כלומר, לא רק סופר המתייסר בבדידות ובחיפוש פשר פילוסופי-ספרותי אלא הסופר של המצב האנושי הטרונס-כרונוולוגי, התיאולוגיה השלילית או ההיעדר, טרונסצנדנטיות של החוק והיותה של האשמה עמדת יסוד כלפי החיים. אלה הם נושאים שכיחים בפרשנויות של קפקא. חוק כצורה טהורה, ריקה וחסרת תוכן. החוק שיכול להיות מובע רק בגזר דין, וגזר הדין מתברר רק בעונש. בעבורו "החוק" ושליחיו הם מבטאי חוסר הפשר והענישה השרירותית.

העולם המיתולוגי-קולוסלי המעוצב בידי הסופר מאפשר את בדיקת העולם הריאלי, כשם שהחלום מאפשר את בדיקת החיים הערים. פשר החלומות וההכרה הפרודיאית והבודלריאית שהמציאות אינה אלא יער של סמלים, שהפסיכולוג או המשורר משימים בו סדר. היא גם הדרך להבנת האמנות כחלומה הגדול של האנושות על פי קרל גוסטב יונג. לפיכך, הסיפור הקצר "לפני החוק" עשוי גם הוא להיחשב כחלום אוניברסלי או מעין מיתוס שמשקף ארכיטיפי: "לפני החוק" בנוי כחלום או כסיוט בעל אופי של התחקות או של התבוננות ספונטנית על מהות החיים. איש כפרי מוצא את עצמו לפני שער החוק, ושומר מונע ממנו את הכניסה. הוא ממתין להיתר ימים רבים. בנקוף הזמן, בזקנתו ובערב מותו הוא פונה נואש אל השוער ומפציר בו בשאלה. את התשובה צועק השומר באזנו שנעשתה ברבות השנים חירשת: "שער זה נועד רק לך ועתה אני סוגר את השער".

העמידה נוכח "החוק" אינה רק פרי השרשרת הביורוקרטית הקפקאית המפורסמת, אלא כמוה כהתמודדות קמאית עם רגש האשמה על השאיפה לרצח האב שמקורו הידוע לא פחות הוא תסביך אדיפוס. פרויד אף מזהיר כי מי שנכנס בשערי התסביך ואינו פותר אותו באמצעות המנגנון של ההזדהות עם התוקפן (האב) ינדוד לנצח עיוור וחסר בית – ממש כאדיפוס עצמו. אף כי מסכת הייסורים של יחסי אב-בן האופיינית והמפורסמת כל כך בין קפקא לאביו מוצאת כאן את ניסוחה האולטימטיבי: האב הפרסונלי אינו עומד לימין הבן, ולכן האב הטרונספרסונלי (שומר השער האנונימי) יכול לנעול לפניו אותו שער, כלומר: את החיים עצמם עד להפיכתם ל-Dead End (ראו "מכתבים אל אבא"). בכל זאת, מוטב לראות ביצירה "לפני החוק" – יותר מאשר האספקט הביוגרפי

– משל אקזיסטנציאלי גדול על החיים ופשרם. פרשנות רחבה כזו מאפשרת לכל קורא באשר הוא לבחון את חייו ולמצוא בהם את המשמעות או את חוסר המשמעות. ניתן כמובן להצביע גם על היבט נוסף והוא המרד האקזיסטנציאלי נגד הסדר השרירותי, היבט שמתלווה לכל מעשה יצירה, זהו מרד החסר כל סיכוי להצלחה. לפי "לפני החוק" לא רק שהכול שווים – בני אותו גורל – אלא בעיקר מובסים. ביסוד הרומן עומדת ההנחה, שלפיה הסביבה משפיעה על הכרעותיו של היחיד ועל גורלו. שהרי הוא מעין מריונטה (ראו: היינריך פון קלייסט, גדול הרומנטיקה הגרמנית), מריונטה המופעלת על ידי כוחות עלומים בשרירותיות, שלא לומר: באכזריות חסרת פשר.

לפנינו "פרשת חיי אדם ללא מוצא". בין שמדובר בחיי המחבר ובין שמדובר בחיי כולנו.

"איש מלבדך לא היה יכול לקבל רשות להיכנס לכאן. הפתח הזה נועד רק לך, עכשיו אני הולך וסוגר אותו". משפט רווי גורל זה אינו מוביל לסוריאליזם אלא להיפר-ריאליזם. עוד אתה מהסס כה וכה, עוד אתה שואל מה משמעות החיים, והחיים ניטלים ממך.

מערכת החוק סתומה וסבוכה, ובעיקר, לא לנאשם ולא למי שמתחקה אחרי חייו. ב"משפט", היצירה שגרעינה הוא "לפני החוק", מתעוררת שאלה מהותית שרומזת על כוונת המחבר: "איך התחלת לקשור יחסים עם השופטים?" שאל ק', שביקש לרכוש את אמונו של הצייר בטרם ישכור את שירותיו. "זה היה פשוט מאוד," אמר הצייר, "ירשתי את הקשרים האלה. אבי כבר היה צייר בית-המשפט. זאת משרה העוברת תמיד בירושה". כלומר, הגורל הזה הסיזיפי עובר מאב לבן מאז שחר ההיסטוריה.

והוא מוסיף באותו מקום: "שם במגירה מונחות רשימותיו של אבי, שאינני מראה אותן לאיש. ורק מי שהוראות אלה ידועות לו מסוגל לצייר שופטים. אבל גם אילו אבדו לי הרשימות, הרי נותרו לי עוד כללים, השמורים בזיכרוני בלבד, עד שאיש לא יוכל לדחוק את רגלי ממעמדי. הרי כל שופט מבקש שיציירו אותו כמו שציירו את השופטים הקדמונים, הגדולים, ורק אני מסוגל לכך". בקטע זה מצביע קפקא הגדול על תכלית מעשה היצירה: רישומיו של הגורל שכלליו טבועים בהכרה האנושית.

השער סגור לאורך כל הסיפור. סיום המשפט פסימי ופטלי. הגיבור עומד בצפייה שמא יפתח שער החוק לפניו. הצפייה נכזבת והוא מת לפני שער החוק. על כן, אפשר לציין כי הדלת הנעולה משמשת לקפקא כמחסום בלתי עביר, כסיום פסימי, כהסתכלות פסימית על חיי האדם.

לסיכום, החלום והיצירה הם, בראש ובראשונה, אירועים. אירועים פנימיים, אירועים שבהם פוגש האדם את עצמו. הנפש פוגשת את חלקיה, את געגועיה, את ההיסטוריה שלה, את הדרמה ואת השפה הפנימית.

על מנת לשוב אל הקסם, אל הזוהר הפנימי, אל התפילה, אל החכמה הפנימית ואל היופי, אל המגע האינטימי הייחודי של העצמי ואל ביטויו, מה שכינה פינל: "חירות

הרוח", עלינו לשוב אל קולה של היצירה. כפי שניסח זאת אוסקר ויילד: "הספרות היא עורק ולא ראי, יש בה פרחים שלא יגדלו בשום חורש, ציפורים שאין כמותן בשום יער. היא בוראת והורסת עולמות עונדת את אור הירח כזר יש בה צורות יותר ממשיות מאשר הדברים החיים, יש בה ארכיטיפים שהצורות הקיימות הן רק העתקים לא מושלמים לעומתם. בעיניה לטבע אין חוקים ואין אחדות היא תוכל לחולל ניסים כרצונה וכשהיא קוראת למפלצות הן יופיעו מן המעמקים היא תגרום לעץ השקד לפרוח בחורף ותשלח את השלג לשדות התירס, בדברה ישלח הכפור את אצבעו הכסופה אל חודש יוני הלוהט".³

"לפני החוק" הופך להיות המנסרה של החיים המאפשרת לכל אדם לבדוק את מהותם ואולי למצוא את דרכו לפתוח – ולו פעם אחת – את השער... או לפחות לתארו.